

کتابخانه نه جامع
جامعه الطهر
معاونت پژوهش
مرکز جهانی علوم اسلامی

مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

مرکز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

عنوان:

بررسی نسبت توحید افعالی با اختیار و

مسئولیت انسان

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین آقای شعبان داداشی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین آقای حسین فقیه

دانش پژوه:

مختار حسین رحیمی

سال ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۱۴۵۹
تاریخ ثبت:

تقدیم

به ارواح طیبه شهیدان گلگون کفن اسلام
و به یاد اولین شهید محراب پاکستان
حضرت علامه عارف حسین الحسینی
که تمام عمرش را در راه احقاق حق شیعه
صرف نموده و در نهایت جان عزیزش را
در این راه مقدس فدا نمود.
روحش شاد و پرچم پر افتخارش تا ظهور
قائم آل محمد (عج) برافراشته باد.

تشکر و قدرانی

از باب (من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق) برخوردار

لازم

می‌دانم که از مسئولین محترم و دست اندرکاران واحد پایان‌نامه تشکر و سپاسگزاری نمایم که جهت اعتلای استعداد های طلاب عزیز متحمل زحمات زیادی می‌شوند و هم چنین از استاد بزرگوار جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای شعبان داداشی (زید عزه العالی) که حقیر را در تدوین و تنظیم این پایان‌نامه یاری کردند و از راهنمایی‌های ایشان بهره بردم و نیز از استاد بزرگوار جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای حسین فقیه (زید عزه العالی) که با پیشنهاد و اصلاحات خود بر غنای مطالب افزوده اند تقدیر و تشکر کنم و برای آنان مزید توفیق را از ایزد منان مسألت می‌نمایم، البته نباید فراموش کرد که ما جملگی ریزه خوار خوان نعمت وجود حضرت بقیه الله الاعظم (عج) هستیم و بیش از همه باید شکر گزار آن ولی نعمت حقیقی باشیم.

مختار حسین رحیمی

پیکیده:

موضوع تحقیق حاضر «بررسی نسبت توحید افعالی با اختیار و مسئولیت انسان» است. اساسی ترین هدف ما از این تحقیق دفاع از مختار بودن انسان و مسئولیت پذیری است، با طرح و تحقیق این بحث دو مطلب مهم و اساسی را بدست می آوریم:

۱- تبیین صحیح مفاهیم مورد بحث در این مسئله.

۲- ارائه پاسخ های خرد پذیر و به روز برخی از شبهات مهم در این زمینه.

یکی از مسایل اساسی توحید افعالی، مسئله جبر و اختیار است که از دیر زمان بوده و در حال حاضر نیز با شیوه های نوین و شکل های جدید مطرح است، که ضرورت دارد، مسایل توحیدی که از اساسی ترین اعتقادات مسلمانان است، بازگو و تبیین شود.

جبریون خالص که اهل حدیث می باشند، کلیه عقاید خویش را از ظواهر قرآن و روایات اسلامی می گیرند و برای عقل و خرد ارزشی قایل نیستند، و معتقداند علم پیشین الهی به حوادث و کارهای که انسان مبدأ آن است، یک نوع ضرورت، به فعل انسان بخشیده و او را مسلوب الاختیار نموده است.

عقیده اشاعره، که بنا بر گفته برخی ها جبریون معتدل اند، بر این است که، هر کردار و گفتاری که از انسان سر می زند به قدرت و اراده الهی است، قدرت و اراده انسان در آن هیچ نقشی ندارد، بلکه انسان مانند ابزار و وسیله فعل است، اشاعره در عین تحفظ بر اصول و مبانی خویش جهت گریز از جبر مطلق نظریه کسب را ابداع نمودند. تفویض یعنی خدا هر نوع قید و بند را از افعال برداشته و بشر را به حال خود واگذاشته و به آن اجازه داده است که هر چه بخواهند انجام دهند.

شیعه طبق فرمایشات ائمه اطهار (ع) نه قایل به جبراند و نه تفویض بلکه به امر بین الامرین اعتقاد دارند، یعنی به عقیده آنان انسان در افعال خویش، نه چنان مجبور محض است که مانند ابزار و وسیله فعل باشد، نه چنان که انسان در کردار خود مختار محض و مستقل باشد و خداوند هیچگونه دخالتی در آن نداشته باشد، بلکه افعال به هر دو طرف ربط و بستگی دارد، هم به خدا و هم به خود او.

فهرست مطالب

۱-----پیشگفتار

فصل اول: کلیات

۴.....	تاریخچه بحث
۸.....	ضرورت بحث
۹.....	واژگان کلیدی
۹.....	توحید
۱۰.....	توحید ذاتی
۱۰.....	توحید صفاتی
۱۰.....	توحید افعالی
۱۱.....	فاعلیت طولی
۱۱.....	فاعلیت عرضی
۱۱.....	جبر
۱۱.....	اختیار
۱۱.....	تفویض
۱۲.....	کسب
۱۲.....	الامر بین الامرین
۱۲.....	فرضیه ها

فصل دوم: توحید و اقسام آن

۱۴-----	معانی توحید
۱۴-----	معنای لغوی توحید:
۱۵-----	معنای اصطلاحی توحید
۱۶-----	اقسام توحید
۱۶-----	توحید ذاتی
۲۰-----	ادله عقلی بر توحید ذاتی

- ۲۰----- دلایل بساطت و عدم ترکیب ذات الهی:
- ۲۲----- دلایل وحدانیت و یگانگی خداوند
- ۲۶----- توحید ذاتی در قرآن
- ۲۹----- توحید ذاتی در روایات
- ۳۲----- توحید صفاتی
- ۳۴----- نظریه‌های مربوط به توحید صفاتی
- ۳۵----- ادله عقلی بر توحید صفاتی
- ۳۸----- توحید صفاتی در روایات
- ۴۰----- توحید افعالی
- ۴۲----- توحید افعالی، اصل علیت و نقش وسایط در تحقق افعال الهی
- ۴۸----- نسبت توحید افعالی با توحید ذاتی و صفاتی
- ۴۹----- اقسام توحید افعالی
- ۴۹----- توحید در خالقیت
- ۵۰----- نظریه‌های مربوط به توحید در خالقیت
- ۵۰----- ۱- متکلمان امامیه و حکمای اسلامی:
- ۵۱----- ۲- اشاعره:
- ۵۱----- ۳- معتزله:
- ۵۲----- بررسی و نقد
- ۵۳----- قرآن و توحید در خالقیت
- ۵۴----- روایات و توحید در خالقیت
- ۵۴----- یک شبهه در مورد توحید در خالقیت
- ۵۶----- توحید ربوبی
- ۵۷----- استدلال عقلی بر ربوبیت
- ۵۸----- قرآن و توحید در ربوبیت
- ۵۹----- قرآن و اهمیت ویژه توحید ربوبی
- ۶۱----- احتجاج پیامبران بر توحید ربوبی
- ۶۴----- ربوبیت تشریحی یا توحید در تشریح و حاکمیت
- ۶۶----- ادله عقلی بر توحید در تشریح و حاکمیت

۶۷	قرآن و توحید در تشریح و حاکمیت
	فصل سوم: رد جبر و تفویض و اثبات دیدگاه امر بین الامرین
۷۱	مفهوم اختیار
۷۵	استدلال عقلی بر اختیار انسان
۷۵	۱- گواهی وجدان
۷۶	۲- عدل و حکمت الهی
۷۶	قرآن و اختیار انسان
۷۷	پیشینه مسئله جبر و اختیار در میان مسلمانان
۷۹	دیدگاه جبریه (اهل حدیث)
۷۹	مفهوم جبر
۸۰	مکتب جبر
۸۳	اهل حدیث
۸۳	سخن محقق معاصر ابوریه
۸۴	مظاهران به اسلام
۸۴	۱- کعب الاحبار
۸۵	۲- وهب بن منبه یمنی
۸۶	عوامل گرایش به جبر گرایی
۸۶	۱- ظهور برخی از آیات و روایات
۸۶	الف - آیات هدایت و ضلالت:
۸۷	ب - آیات عزت و ذلت:
۸۷	ج - آیات قضا و قدر
۸۷	۲- عدم برداشت صحیح از مفاهیم اخلاقی و دینی
۸۸	۳- درک نا صحیح از اوصاف الهی
۸۸	۴- عامل سیاسی
۸۸	۵- اثرات فرهنگی و ورود اسرائیلیات
۸۹	۶- توجیه راحت طلبی
۸۹	استدلالات جبریهها
۸۹	الف - ادله عقلی جبرگرایان:

۹۱	-----	ب) ادله نقلی
۹۲	-----	شبهات جبر گرایان
۹۲	-----	۱- جبر فلسفی یا جبر علی و معلولی
۹۵	-----	۲- جبر اقتصادی تاریخ
۹۷	-----	۳- عمومیت قدرت الهی
۹۸	-----	۴- عمومیت و گستردگی اراده الهی
۹۹	-----	۵- ظهور آیات قرآنی و روایات اسلامی
۱۰۰	-----	۶- قضا و قدر الهی یا سر نوشت الهی
۱۰۱	.....	مفهوم قضا و قدر
۱۰۲	.....	اقسام قضا و قدر
۱۰۳	-----	۱- قضا و قدر علمی
۱۰۵	-----	۲- قضا و قدر عینی
۱۰۶	-----	الف - تقدیر و سر نوشت علمی موجودات:
۱۰۶	-----	ب - تقدیر و سر نوشت عینی موجودات:
۱۰۷	.....	قضا و قدر در روایات
۱۰۹	-----	مفاسد و پیامدهای عقیده به جبر
۱۰۹	-----	۱- سقوط ثواب و عقاب
۱۰۹	-----	۲- تساوی بین مؤمن و کافر و افراد نیک و بد
۱۰۹	-----	۳- لغو بودن فرستادن پیامبران و کتب آسمانی از سوی خدا
۱۱۰	-----	۴- گام نهادن در راه تکامل اخلاقی:
۱۱۰	-----	۵- ستم پذیری در بُعد فردی و اجتماعی:
۱۱۰	-----	دیدگاه کسبیون (اشاعره)
۱۱۱	-----	مکتب کسب
۱۱۳	-----	تفسیر کسب
۱۱۸	-----	دیدگاه تفویض (اعتزال)
۱۱۹	-----	مفهوم تفویض
۱۲۱	-----	عوامل گرایش به تفویض
۱۲۱	-----	۱- اجتناب از نسبت شر و ظلم به خداوند

۱۲۲	۲- عکس العمل در برابر جبریه
۱۲۳	۳- آیات اختیار در قرآن کریم
۱۲۳	اصول و قواعد اعتزال
۱۲۵	نقد نظریه معتزله
۱۲۵	ادله عقلی
۱۲۶	ادله نقلی
۱۲۸	پیامدهای عقیده اعتزال
۱۲۸	۱- شرک
۱۲۹	۲- محدود نمودن قدرت و مالکیت خداوند
۱۳۰	۳- مفوضه توکل بر خداوند ندارند
۱۳۰	بررسی و نقد یک شبهه
۱۳۰	مکتب اومانیسم یا انسان گرایی
۱۳۱	ما تریدیه
۱۳۲	مکتب ماتریدیه
۱۳۵	مکتب امامیه
۱۳۵	لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین
۱۳۵	سیر تاریخی الامر بین الامرین
۱۳۶	مفهوم الامر بین الامرین
۱۳۷	استدلال عقلی امر بین الامرین
۱۳۷	استدلال نقلی امر بین الامرین

فصل چهارم: خلاصه و نتیجه گیری

۱۴۲	جمع بندی
۱۴۵	فهرست منابع

پیشگفتار

اسلام آئین توحید و یکتا پرستی است و در میان تعالیم اسلامی، توحید از جایگاه والایی برخوردار است. در اهمیت آن همین بس که از اساسی ترین بلکه از اولین اصول دین یک مسلمان قرار گرفته، و واقعیت این است که توحید. نه تنها یکی از اصول دین است بلکه روح و خمیر مایه تمام عقاید اسلامی است و با صراحت می توان گفت که اصول و فروع اسلام در توحید شکل و سرچشمه می گیرد.

به گواهی آیات قرآنی و مدارک تاریخی، دعوت به توحید از مختصات آئین اسلام نیست بلکه همه پیامبران الهی مردم را به سوی یکتا پرستی فرا می خوانده و همه ادیان الهی، ادیانی توحیدی بوده اند. و اساسا نبرد اصلی پیامبران الهی با مخالفان خود بر سر توحید بوده و از این رو همواره بخش عمده ای از مخالفان را مشرکان و بت پرستان تشکیل می داده اند، برای مثال علت اصلی دشمنی نمرودیان با ابراهیم (ع) دعوت این پیامبر بزرگ به توحید بوده است.

قرآن در آیات پرشماری به مسئله توحید و ابعاد گوناگون آن پرداخته است و از همه این ابعاد گوناگون، توحید ربوبی که یکی از شاخه های توحید افعالی است از جایگاه ویژه ای برخوردار است، چون همه انسانها به ویژه در عصر ظهور اسلام «الله» را خالق یگانه و آفریدگار جهان هستی می دانستند و به قانون فطرت، خدا را قبول داشتند ولی از نظر شناخت تفصیلی اوصاف و افعال الهی، دچار مشکل شده و راه های شرک را برگزیدند.

نظر به اینکه گستره توحید افعالی تمام هستی را در بر می گیرد و تصویر خاصی از رابطه خدا با جهان را ارائه می دهد از این رو اعتقاد یا عدم اعتقاد به این

اصل اعتقادی، نقش عمده‌ای در ترسیم خطوط کلی جهان شناسی و جهان بینی انسان ایفا می‌کند.

انسانی که توحید افعالی را باور دارد، دست خدا را در همه امور گشاده می‌بیند و حاکمیت اراده و مشیت او در همه جا با چشم دل، نظاره می‌کند، در چنین شخصی تحولات هستی از حرکات سماوی کهکشانهای دور دست گرفته تا رفتارهای خرد ترین ذرات هسته‌ای همگی تحت سیطره اراده الهی و در حوزه فعالیت او واقع می‌شود.

ایمان به توحید افعالی، افزون بر نقشی که در جهان نگری آدمی و در حوزه اندیشه و اعتقاد او دارد، آثار شگرفی را در حوزه عمل و رفتار انسانی نیز بر جای می‌گذارد. و در نتیجه همواره بر خدا توکل می‌کند و از او یاری می‌جوید و تحقق هیچ امری را در صورت تعلق اراده او محال نمی‌داند، او همواره خدا را می‌خواند و تنها به او امید دارد.

فصل اول

تاریخچه بحث

تاریخچه بحث

دانش کلامی یکی از امهات علوم اسلامی است که در اولین سده ظهور اسلام متولد گشت و از آن زمان تا کنون با وجود فراز و نشیب‌های فراوان، همواره در مجامع علمی و اسلامی حضوری جدی داشته است.

در میان بحثهای کلامی آن چنانکه از تواریخ استفاده می‌شود ظاهراً از همه قدیم تر و کهن تر، بحث جبر و اختیار است که یکی از اساسی ترین مسائل توحید افعالی است که عمر این مسئله به اندازه عمر فکری بشر است و در درجه اول یک مسئله انسانی است و در درجه دوم یک مسئله الهی و یا طبیعی، از آن جهت که موضوع بحث، انسان است که آیا مختار است و یا مجبور، مسئله‌ای انسانی می‌باشد و از آن جهت که طرف دیگر مسئله خدا یا طبیعت است که آیا اراده و مشیت و قضا و قدر الهی و یا عوامل جبری و نظام علت و معلولی طبیعت، انسان را آزاد گذاشته و یا مجبور کرده است مسئله‌ای الهی و یا طبیعی می‌باشد.

و از این نظر که به هر حال مسئله‌ای انسانی است و با سر نوشت بشر سرو کار دارد، شاید انسانی یافت نشود که اندک مایه تفکر علمی و فلسفی در او باشد و این مسئله برایش طرح نشده باشد. چنانکه جامعه‌ای یافت نمی‌شود که وارد مرحله تفکر شده باشد و این مسئله برای آن طرح نشده باشد.^۱

آنچه از آیات قرآن بدست می‌آید این است که اندیشه جبر قبل از اسلام در میان مشرکین عصر جاهلیت وجود داشته و آنان قضا و قدر را به گونه‌ای تفسیر می‌کردند که انسان را در زندگی مجبور و غیر مختار معرفی می‌کند و قرآن این عقیده را از آنان نقل می‌کند «سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ» انعام ۱۴۸ به زودی مشرکان (برای تبرئه خویش) می‌گویند اگر

۱- مطهری، مرتضی، عدل الهی، صص ۱۷-۱۸، قم: انتشارات صدرا، چاپ یازدهم، ۱۳۸۱.

خدای می‌خواست، نه ما مشرک می‌شدیم و نه پدران ما و نه چیزی را تحریم می‌کردیم.^۱

طرح این مسئله در میان مسلمانان بعد از ظهور اسلام صورت خاصی پیدا کرد. و بعد از رحلت پیامبر(ص) اسلام حوادثی رخ داد که در عین حال که جنبه فرهنگی و عقیدتی داشت لیکن جنبه سیاسی آن غالب بود. این بحث به شکل کلامی بعد از پایان جنگ صفین و پیدایش خوارج و به دنبال آن پیدایش مرجئه آغاز شده که مرجئه به دو گروه عمده جبریه و مفوضه تقسیم گردیده است.^۲

پس از آن مسأله جبر و اختیار به صورت جدی تری مطرح شد و منازعات کلامی در این زمینه وارد مرحله جدیدی شد و از همین رو، امت اسلامی از این حیث به چهار گروه عمده مجبره، مفوضه، قائلین به کسب و قائلین به الامر بین الامرین تقسیم شدند.

قائلین به جبر برای حفظ توحید در خالقیت و تعظیم و تکریم خداوند همه امور را یکسره و بدون واسطه به خداوند نسبت می‌دهند و در این راه حتی از افعال انسان نیز قید اختیار را برداشته و او را مثل جمادات و نباتات می‌دانند.

به علت عقیده جبر گرایی مطلق از طرف گروهی از مسلمانان، نسبت به این عقیده واکنش سختی به عمل آمد و موجب پیدایش نظریه اختیار مطلق انسان که همان عقیده تفویض است گردید. این گروه نیز به خاطر دفاع از اصل عدل و تنزیه پروردگار از کارهای زشت انسان و هر آنچه را با خوبی و پاکی در تضاد است از حیثه اراده، قدرت و اختیار خداوند بیرون می‌برند و به افعال انسان، قید اختیار بلا شرط را می‌زنند.

به خاطر افراط و تفریط این دو گروه، گروه سومی نیز برای رهای از این افراط و تفریط نظریه کسب را مطرح نمودند تا اینکه جنبه معتدلی داشته باشند.

۱- تمام ترجمه آیات طبق ترجمه قرآن کریم آیت الله مکارم شیرازی آورده شده است.

۲- حسینی، جزوه رفع ابهامات کلامی، ص ۱.

در این میان گروه چهارمی از همان ابتدای این بحث و جدل‌ها به روشنگری جامعه اسلامی پرداختند و راهی میان جبر و تفویض را برگزیدند. آنها شعار لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین را که برگرفته از سخنان گوهر بار ائمه هدی(ع) است، سر لوحه‌ی کار خویش قرار داده و گام در صراط مستقیم نهادند. البته در عصر رسالت پیامبر اسلام از فرق و مذاهب مختلف کلامی خبری نبود چون رأی و نظر پیامبر حرف آخر و فصل الخطاب بود و در برابر او به رأی و نظر کسی اعتنا نمی‌شد.

در زمان خلفاء نیز با اینکه حضرت علی(ع) از نظر جنبه علمی و دینی بر همگان برتری داشت، همچنانکه ابن ابی‌الحدید در ابتداء شرح نهج البلاغه اعتراف نموده «الحمد لله ... و قدم المفضول علی الافضل الخ»^۱ و همچنین در حدیث شریف پیامبر گرامی اسلام تصریح شده: «انا مدینه العلم و علی بابها فمن اراد المدینه فلیأت الباب»^۲

ولی دیدگاههای امام به عنوان مرجعیت فکری و دینی به صورت مطلق مورد پذیرش نبوده بلکه تنها در مشورت‌هایی که خلفاء از حل آن عاجز بودند به آن حضرت رجوع می‌کردند، به عنوان نمونه: عن یحیی بن برهان ان أبابکر استشار علیاً(ع) فی قتال اهل الردة^۳؛ اختلاف صحابه در این عصر در مسائل مختلف اعتقادی، تفسیری و فقهی، موجب پیدایش مذاهب کلامی، تفسیری و فقهی در سده‌های بعدی را شده است و ریشه اختلافات صحابه نیز در عمل نکردن به وصیت پیامبر اسلام در حدیث ثقلین بوده است که مرجعیت اعتقادی و سیاسی اهل بیت(ع) را در کنار قرآن به رسمیت شناخته است.

۱- ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۱ ص ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۹۶۵م.

۲- حاکم نیشابوری، ابی عبدالله محمد بن عبدالله، مستدرک الصحیحین، ج ۲ ص ۱۲۶، هند: حیدر آباد: مطبعه النظامیه ۱۳۴۲هـ.ق.

۳- هندی، علاء الدین علی المتقی، کنز العمال، ج ۳ ص ۳۰۱، بیروت: مؤسسه الرساله ۱۳۹۹هـ.ق.

فرق و مذاهب کلامی به ویژه نظریه جبرگرایی از دوره سوم یعنی عصر امویان پدید آمد و از این زمان بود که مذهب به جای جنبه عقیدتی، بیشتر جنبه سیاسی پیدا کرد، زیرا در نتیجه مخالفت‌های عداوت آمیز بنی امیه با اهل بیت پیامبر(ص) و به علت قطع رابطه، رأی آنان از مردم پنهان می‌ماند.

نظریات عقیدتی و کلامی تا اواخر قرن اول هجری و به عبارت دیگر تا ظهور معتزله شکل گفتاری داشت و از این دوره، شکل تدوین و نوشتار به خود گرفت.^۱ از مطالعه آثار کلامی بر جای مانده از پیشینیان به دست می‌آید که این آثار، به سه سبک کلی نگارش یافته‌اند: برخی از آنها صرفاً به تدوین و تبیین عقاید یک مذهب پرداخته و از نقل و نقد عقاید دیگران دوری گزیده‌اند «کتاب السنه» احمد حنبل، رساله‌ی «الفقه الاکبر» ابو حنیفه، کتاب «الاعتقاد فی دین الامامیه» شیخ صدوق(ره) از این گونه‌اند.

برخی دیگر صرفاً به نقد یک یا چند عقیده از یک مذهب یا دیدگاه متکلمی خاص پرداخته‌اند. روش ردیه نویسی پیوسته مورد توجه متکلمان مذاهب مختلف بوده و در کتب رجال، تاریخ و ملل و نحل نمونه‌های بسیاری از این گونه نقل شده است.

عده‌ای دیگر ضمن این که عقاید مورد قبول مذهب کلامی یا دیدگاه ویژه خود در مسایل اعتقادی را تبیین و اثبات کرده‌اند، عقاید و آرای دیگران را نیز به بحث و نقد گذاشته‌اند. کتاب‌های: کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، (طوسی)

المواقف فی علم الکلام (ایجی) و شرح المقاصد (تفتازانی) از این نوع اند، بحث تطبیقی در زمان ما رواج داشته و پسوند علوم مختلفی همچون کلام، فلسفه، فقه و اصول و غیره واقع می‌شود. بدین معنا است که آرای مختلف دو یا

۱- ربانی گلپایگانی، علی - عقاید استدلالی ج ۱. ص ۲۳-۲۴، قم: انتشارات نصاب، چاپ چهارم ۱۳۸۱.

چند مذهب یا دو یا چند متفکر در باره یک یا چند مسئله مورد مقایسه و سنجش قرار می‌گیرد.^۱

ضرورت بحث

یکی از رسالتهای متکلمان مسلمان تبیین عقاید دینی و رفع ابهامات و دفع توهمات در این زمینه است. اگر این رسالت را با اهمیت ترین و در عین حال دشوارترین رسالتهای این علم به شمار آوریم، سخنی به گزاف نگفته‌ایم مثلاً متکلم اسلامی بر اصل عدل الهی اذعان دارد و خدا را از هر گونه ظلم و ستم منزّه می‌داند و از طرفی به حکم عقل و نقل بر این باور است که تکلیف و مواخذه انسان فاقد اختیار، ظلم و ناروا است، جمع میان این دو اصل اعتقادی کار را بر متکلم دینی دشوار ساخته و موجب پیدایش فرق و مذاهب کلامی گوناگونی شده است.

یکی از پایه‌ای ترین مباحث کلامی، بحث جبر و اختیار است که مبنای بسیاری از دیگر بحث‌های کلامی تلقی می‌شود. مباحثی نظیر ارسال رسل، انزال کتب آسمانی، مسئولیت انسان و مانند آن همگی متفرع بر مختار بودن انسان و ابطال نظریه جبر گرایی است. در حالیکه هم اکنون دیدگاه کلامی رایج میان توده اهل سنت که نوعاً اشعری مسلکند، همین دیدگاه جبرگرایانه است. و از جمله علل مخالفت حکومت‌های اموی و برخی از حاکمان عباسی با معتزله و به انزال کشیده شدن مکتب معتزله، به سبب مخالفت آنها با نظریه اختیار بود. از همین رو، باب این بحث همچنان باز است و شبهات پیرامون آن با شیوه‌های نوین و شگردهای جدید مطرح است. که ضرورت دارد حقایق اسلامی به ویژه مسایل توحیدی که از اساسی ترین اعتقادات مسلمانان است بازگو و تبیین شود.

با طرح و تحقیق این بحث دو مطلب مهم و اساسی را بدست می‌آوریم:

۱- گلپایگانی، علی ربانی، کلام تطبیقی، ص ۷، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی ۱۳۸۳.

۱- تبیین صحیح مفاهیم مورد بحث در این مسئله.
 ۲- ارائه پاسخ‌های خرد پذیر و به روز برخی از شبهات مهم در این زمینه.
 مهم ترین هدف ما از این بحث، دفاع از مختار بودن انسان و مسئولیت پذیری او است که یکی از بحث‌های روز و حتی جهانی به شمار می‌رود که به عنوان آزادی انسان مطرح است. نگاه اومانیستی و انسان مدارانه در غرب نیز ناشی از نوعی نگاه افراطی به انسان و آزادی اوست و می‌توان آن را به گونه‌ای ادامه همان دیدگاه تفویض گرایانه معتزلی دانست. و اینجاست که ضرورت پرداختن به دیدگاه امامیه و تبیین آن به عنوان معتدل‌ترین دیدگاه، هر چه بیشتر روشن می‌شود. دیدگاهی که با اثبات اختیار، انسان را در برابر افعالش مسئول می‌داند و دیدگاه جبرگرایانه را به زیر سؤال می‌برد و با اثبات این که ارده و اختیار انسان در طول اراده خداست از فروغلتیدن در نظریه تفویض و انکار عملی توحید افعالی نیز در امان می‌ماند.

واژگان کلیدی

۱- توحید. ۲- توحید ذاتی ۳- توحید صفاتی ۴- توحید افعالی ۵- فاعلیت طولی ۶- فاعلیت عرضی ۷- جبر ۸- اختیار ۹- تفویض ۱۰- کسب ۱۱- الامر بین الامرین.

تومید

التوحید فی اصطلاح المتکلمین اسم للعلم الذی یبحث فیہ عن الله تعالی و صفاته و افعاله. یعنی علمی که بیانگر ذات اقدس، صفات و افعال الهی باشد در اصطلاح متکلمین توحید نامیده می‌شود.

تومید ذاتی

توحید ذاتی یعنی بسیط بودن خدا و یگانه بودن او است و هرگز ترکیبی در آن راه ندارد و هیچ جزئی برای او فرض نمی‌شود. یعنی از نظر ذات، بسیط است و مرکب نیست و از نظر خارج از ذات نیز یگانه است و ثانی ندارد همچنانکه در قرآن مجید به صراحت بیان شده «قل هو الله احد، الله الصمد، لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد».

تومید صفاتی

توحید صفاتی یعنی عینیت ذات با صفات ذاتی. و به عبارت دیگر توحید صفاتی یعنی اعتقاد به اینکه صفات ذاتی خداوند مانند: علم، قدرت و حیات، عین ذات خداوند است و همچنین در صفات یگانه است و مثل ندارد همچنانکه در قرآن مجید است «لیس کمثله شیء».

تومید افعالی

توحید افعالی یعنی اعتقاد به اینکه موجودات عالم، همان گونه که ذاتشان مخلوق و وابسته به خداوند است و استقلال در ذات ندارند، فعل، اثر و کارشان نیز با حول و قوه الهی از آنان صادر می‌شود. و در فعل نیز مانند ذات استقلالی ندارند. پس توحید افعالی یعنی فاعل مستقل و تأثیر گذار در هستی تنها او است. «لا حول و لا قوة الا بالله».